

Imaginaire reisverhalen in Nederland gedurende de 18e eeuw

P.J. Buijnsters

bron

P.J. Buijnsters, *Imaginaire reisverhalen in Nederland gedurende de 18e eeuw*. Groningen 1969

Zie voor verantwoording: http://www.dbnl.org/tekst/buij001imag01_01/colofon.htm

© 2004 dbnl / P.J. Buijnsters

[Imaginaire reisverhalen in Nederland gedurende de 18e eeuw]

Het is met de bestudering van ons 18e-eeuws proza merkwaardig gesteld! Wie zou spreken van een vergeten hoofdstuk uit de Nederlandse literatuurgeschiedenis, verkondigde maar de halve waarheid. Want in bibliografisch opzicht zijn wij voortreffelijk geïnformeerd dank zij collectioneurs als P.A. Tiele, Frederik Muller, R.W.P. de Vries, F.G. Waller, J.F.M. Schepers en niet te vergeten M. Buisman, wiens in 1960 bij B.M. Israël te Amsterdam verschenen *Populaire prozaschrijvers van 1600 tot 1815* een ware goudmijn is voor alle onderzoekers. Buismans naamlijst bevat bijna 2800 titels van romans, novellen, verhalen, levensbeschrijvingen, arcadia's en sprookjes. In schrille tegenstelling tot deze bibliografische activiteit staat echter het geringe aantal monografieën, aan welk verschijnsel de esthetiserende tendens van onze literatuurgeschiedenis sedert en onder invloed van de Tachtigers wel niet vreemd zal zijn. Immers de Franse, Engelse en vooral de Duitse literatuurhistorici hebben al decennia lang de grootste belangstelling aan de dag gelegd voor dit populaire, niet met artistieke bedoeling geschreven proza. Hun voorbeeld moet ook voor de neerlandicus, wiens gereedschap om zo te zeggen klaar ligt, een aansporing zijn.

Ik wil in het navolgende een viertal 18e-eeuwse imaginaire reisverhalen van Nederlandse origine bespreken. Vooraf echter enkele algemene opmerkingen ter illustratie van de problematiek waarmee het genre als zodanig ons in aanraking brengt.

De primaire vraag die zich vanzelf aan ons opdringt, luidt: wat is een imaginair reisverhaal? Het antwoord lijkt simpel: het verhaal van een reis die niet werkelijk heeft plaats gehad. Een verbeelde, gefantaseerde reis dus. Maar fictie en werkelijkheid zijn nooit, en allermintst hier, gescheiden categorieën. Het probleem is juist, dat de auteur van een imaginair reisverhaal vaak een waarheidsgetrouwe indruk probeert te maken. Het beroemdste voorbeeld levert natuurlijk Daniël Defoe, wiens Robinson-geschiedenis geruime tijd als een authentiek reisverhaal werd geaccepteerd. H.C. Hutchins doelde precies op deze osmose van authentiek en imaginair, toen hij Defoe's werk eens karakteriseerde met de woorden: 'He made fiction seem like truth and truth like fiction'¹. Elke poging tot definiëring zal derhalve rekening moeten houden met die complexe verhouding van waarheid en fantasie. Ik wil daarom voorlopig volstaan met de volgende omschrijving: een imaginair reisverhaal is een reisverhaal dat, ook wanneer het de schijn wekt reële handelingen of gebeurtenissen te beschrijven, toch qua intentie verder reikt, waarbij het de auteur uiteindelijk meer te doen is om dit ideële plan dan om het feitelijk gebeuren. Zo voegde Defoe aan zijn verslag van Robinsons avonturen een vervolg toe onder de titel *Serious Reflections of Robinson Crusoe*, waarin hij zijn hele verhaal een religieus allego-

rische uitleg gaf. Voor ons modern esthetisch gevoel doet dit tendentieuze deel afbreuk aan de autonomie van de roman, maar voor Defoe zelf kreeg het feitenrelaas pas zin door deze diepere intentie. Ik leg vooral zo de nadruk op de intentie van het imaginair reisverhaal, omdat we hierin straks een bruikbaar indelingskriterium voor dit type vertellingen zullen vinden.

Hoewel de *term* ‘voyage imaginaire’ als soort aanduiding pas in 1741 voor het eerst wordt gebruikt door François Augustin Paradis de Moncrif², is het *genre* zelf veel en veel ouder. Een van de invloedrijkste auteurs van gefantaseerde reisverhalen uit de klassieke oudheid is de griek Lucianus (2e eeuw na chr.), die aan zijn hier bedoelde verzameling de titel gaf van *Waarachtige historiën*. Maar we kunnen verder teruggaan en Homerus' *Odyssee* beschouwen onder het aspect van de *voyage imaginaire*. Meer voor de hand ligt dit nog met de verhalen-schat der oosterse oudheid, zoals de zeven reizen van Sindbad de Zeeman. En welke mediëvist denkt hier niet onmiddellijk aan de fantastische scheepstocht van Brandaan en zijn gezellen of aan de wonderlijke reis van Jan Mandeville? Maar het ligt allerminst in mijn bedoeling om, al was het maar in het kort, de geschiedenis van het imaginair reisverhaal te schetsen. Voldoende zij de vaststelling, dat dit type verhalen even oud is als de literatuur zelf en daarvan van meet af aan een niet te verwaarlozen component uitmaakt. Toch is het begrijpelijk, dat pas in de loop van de 18e eeuw behoefte ontstaat aan een samenvattende genre aanduiding. Deze periode kan immers zowel kwantitatief als kwalitatief gelden als de gouden eeuw van het imaginair reisverhaal. Foigny³ en Vairasse⁴ in Frankrijk, Swift en Defoe in Engeland, Holberg⁵ in Denemarken, Tyssot de Patot⁶ in Nederland en Schnabel⁷ in Duitsland hebben het genre een populariteit bezorgd als nooit voorheen en als nooit daarna. Vanwaar deze populariteit? Ongetwijfeld hebben we hier te doen met een aantal samenhangende factoren, die voor een deel op rekening komen van de betrokken auteurs en voor een ander deel op rekening van het lezend publiek.

Voor zover de Nederlandse literatuurhistorici zich al met de 18e-eeuwse imaginair reisverhalen bezig houden, vermelden zij (want *behandelen* is een te sterk woord) deze terecht in aansluiting aan de 16e- en 17e-eeuwse authentieke reisjournalen van Linschoten, Barentsz, Houtman, Jacob van Heemskerk, Gerrit de Veer en Bontekoe.⁸ De gevolgde werkwijze suggereert een causale samenhang, maar over de aard van dit verband laten zij zich niet uit. G.D.J. Schotel bijv. konstateert in zijn *Vaderlandsche Volksboeken en Volkssprookjes* eenvoudigweg: ‘In de eerste helft der 18e eeuw begon de sympathie van 't volk voor “Aenmerckelycke voyagien, Schipbreuken en Lotgevallen van zeeroovers” gedeeld te worden met die voor de zoogenaamde voyages imaginaires’⁹. Het is echter zeer de vraag of het lezend publiek op een bepaald mo-

ment bewust zijn sympathie heeft overgedragen op een ander type. Dat was trouwens ook niet nodig, omdat beide genres ongemerkt in elkaar overvloeiden. De hele 17e eeuw door waren de lezers vertrouwd gemaakt met het reisverhaal, geschreven door of opgetekend uit de mond van eenvoudige zeelieden als Gerrit de Veer of Bontekoe, wier onopgesmukte belevenissen aan de thuisblijvers - en dat waren de meesten - een idee gaven van de gevaarvolle wereld buitengaats. Voor zulke mensen die nooit verder geweest waren dan de eigen landsgrenzen, moest zelfs een volkomen authentiek relaas van ontmoetingen met indianen of chinezen al fantastisch genoeg klinken. Wie van hen kon hier nog scherp de grens waarnemen tussen verbeelding of waarheid? Minder scrupuleuze verslaggevers zagen hun kans schoon. Percy G. Adams heeft in 1962 een onthullend boek gepubliceerd onder de voor zichzelf sprekende titel *Travelers and Travel Liars 1660-1800*. Het handelt niet over authentieke en evenmin over imaginaire reizen in de door ons bedoelde zin. Wat Adams interesseerde was de grote categorie van pseudo-echte reisverhalen door 'fireside travellers', te beginnen met John Byrons verslag over de Patagonische reuzen. De indruk die na lezing van dit werk overblijft is deze: *alle* 18e-eeuwse reisverhalen moeten ten aanzien van de zakelijke inhoud met de uiterste skepsis worden beschouwd.

Onder de gegeven omstandigheden konden natuurlijk zij die met geheel ander oogmerk dan de oude voyageurs aan hun fantasie de vrije teugel lieten, gemakkelijk profiteren van de 'benefit of doubt'. Ook deze gefantaseerde verhalen, indien al als zodanig herkend, vonden gretig aftrek, omdat het gepresenteerde kader bij het publiek bekend was van de echte reisverhalen, terwijl de intentie van de auteur meer bood dan louter verstrooiing of sensatie, zonder overigens dat laatste geheel te verwaarlozen. Juist die combinatie van aantrekkelijk verhaal en zinvolle inhoud verklaart voor een belangrijk deel het gunstige onthaal van de 18e-eeuwse imaginaire reizen.

Van de kant van de auteur uit bezien bood het reisverhaal een uitstekende presentatievorm voor de verbreiding van verlichte ideeën omtrent opvoeding, religie, economie en staatsbestuur. Vooral Geoffroy Atkinson heeft herhaaldelijk gewezen op het verband tussen het 18e-eeuws imaginair reisverhaal en de doelstellingen der in de tweede eeuwhelft optredende filosofen¹⁰. Bij ons heeft Mevr. Louise Thijsen-Schoute op soortgelijke gronden het belang van dit proza-genre onderstreept¹¹. In deze verhalen manifesteert zich voor het eerst l'esprit philosophique, de vrijzinnige geest van tolerantie en cosmopolitisme. Cosmopolitisme wil zeggen dat men het nationale, autochtone relateert en daarmee ter discussie stelt. In feite zijn al die reizen naar het land der Lilliputters, Sévaramben of hoe die wonderwezens verder heten mogen, vormen van maatschappij- en tijdskritiek. Alleen de inkleding kan variëren van planetarische ruimtevaart tot ontdekkingsreis naar het

middelpunt van de aarde, gelijk ook de wijze van kritiek schommelt tussen goedaardige spot en bijtend sarcasme, tussen wijsgerige beschouwing en op de aktualiteit toegespitste hervormingsdrang.

Eén vraag bleef tot dusver onbeantwoord: waarom kozen deze auteurs voor de uiteenzetting van hun denkbeelden de verhaalvorm in plaats van de zoveel ondubbelzinnigere verhandeling? In sommige gevallen diende de novellistische verpakking tevens als verhulling van, ideeën die beter niet al te duidelijk openbaar konden worden gemaakt. Maar doorslaggevend dunkt mij toch het streven van de verlichte geesten naar een populaire uitingsvorm, die zo dicht mogelijk aansloot bij 'de smaak'. Men toont een onmiskenbare voorkeur voor reisbrief, oosterse vertelling, versverhaal, fabel en dialoog boven het 'afgetrokken' (abstrakt) getheoretiseer. Op deze manier immers kon de schrijver zonder zichzelf bloot te geven verschillende standpunten op aanschouwelijke wijze met elkaar confronteren. 'Arguing through images' werd het devies.

De presentatievorm verschaft samen met de reeds genoemde intentie van de auteur een bruikbaar indelingscriterium voor de imaginaire reisverhalen. Hiermee komen we bij een punt dat niet minder aanleiding heeft gegeven tot geschil dan de definiëringkwestie. Een bekende indeling is die van Atkinson, de grondlegger van de studie der imaginaire reisverhalen. Hij onderscheidt vijf typen, waarbij hij zijn onderzoek beperkt tot het eerste type, namelijk *the extraordinary voyage*, zijnde 'een verdicht verhaal, dat zogenaamd het waarheidsgetrouw verslag behelst van een echte reis gemaakt door een of meer Europeanen naar een bestaand maar weinig bekend land - of naar verschillende landen van die aard - met daarbij gevoegd een beschrijving van de gelukkige gesteldheid van de aangetroffen maatschappij, en eindigend met het relaas van de thuisreis naar Europa.'¹² Als voorbeeld kan dienen *La terre Australe connue* uit 1676 door Gabriel Foigny.

Vervolgens noemt hij het fantastisch reisverhaal waaronder begrepen is de gedroomde reis; de planetarische reis in de trant van Cyrano de Bergerac's *Histoire comique de la lune et du soleil* (circa 1650); het satirisch-allegorisch reisverhaal waarvan *Gulliver's travels* (1726) het beroemdste voorbeeld is; tenslotte de onderaardse reis met als bekendste specimen de tocht van Klaas Klim door Holberg. We zouden Atkinson's lijst nog kunnen aanvullen met de piëtistische zielereis op het voetspoor van Bunyan's *Pilgrim's Progress* (1678-84).

Wat bij lezing meteen opvalt zijn de stereotype motieven en figuraties die we in veel van deze verhalen tegenkomen. Daar is allereerst het *insula-motief*; het eenzame, van de geciviliseerde mensenmaatschappij afgezonderde eiland dat als proefstation moet fungeren voor een nieuw - versta: beter - menstype. Men spreekt in dit verband ook wel van het *Robinson-motief* en noemt alle werken die 'die Darstel-

lung des Lebens einer oder mehrerer Personen auf einer weltabgelegenen, leeren Insel' ¹³ tot centraal thema hebben *robinsonaden*. Het eiland waarop Robinson en zijn literaire soortgenoten vertoeven is een onvrijwillige, door de omstandigheden (gewoonlijk een schipbreuk) opgedrongen verblijfplaats. Maar ook kan het eiland uit een imaginair reisverhaal het karakter hebben van een insula amoena, een zelfgekozen ideaal geluksoord, in welk geval de beschrijving ervan gemakkelijk de vorm aanneemt van een utopie.

Horst Brunner geeft in zijn recente studie over *Die Poetische Insel* een fijnzinnige analyse van al deze eilandvoorstellingen. Wanneer het eilandbewoners tegen wil en dank betreft, bij de robinsonade dus, typeert hij het eiland 'als blosses *Exil*'. ¹⁴ Alle aandacht valt bij een dergelijk verhaal op de pogingen van de held om zich in de meest letterlijke zin een uitweg te banen naar de bewoonde wereld.

Bij het utopische eiland onderscheidt Brunner twee mogelijkheden die hij resp. *Fluchtutopie en Sozialutopie* noemt, ¹⁵ al naar gelang het beschreven oord een ergens in de geografische ruimte gerealiseerd gedachte wensdroom is (Luilekkerland, Tahiti), óf een in de toekomst nog te verwerkelijken ideale abstractie (het Utopia van Thomas More). In de idyllische fantasie fungeert het utopisch eiland niet als *Exil* maar, zoals Brunner het uitdrukt, als *Asyl*. Bij de sociale utopie daarentegen gaat het minder om de tegenstelling tussen insulaire wereld en buitenwereld, dan wel om de verandering van de bestaande maatschappij volgens een als fictief erkend model. Maar onverschillig met wat voor soort utopie we te doen hebben, zodra een utopisch eiland in een imaginair reisverhaal verschijnt, vervagen de karakters, wordt de handeling gereduceerd tot een uiterste minimum om het volle licht te doen vallen op de beschrijving van een ideale maatschappij. Gewoonlijk treedt dan ook een soort gids op die de nieuwsgierige reiziger, en via hem de lezers, inlicht over land, staatsinrichting en bewoners.

In vele 17e- en 18e-eeuwse imaginaire reisverhalen brengt de auteur ons bovendien in kennis met mensen die een logisch-geconstrueerde taal spreken. De imaginaire talen vormen ontegenzeggelijk een van de meest fascinerende aspecten van deze geschriften. Het beste voorbeeld levert Denis Vairasse met zijn *Histoire des Sévarambes* uit 1677-79. Kapitein Siden, die hier zogenaamd zijn ware reiservaringen verhaalt, presenteert in dit veelgelezen werk zelfs een uitvoerige grammatica met syntaxis inclusief retorica van de Sévaramben-taal. Al dit soort taalfantasieën zijn, naar Paul Cornelius heeft aangetoond, uitvloeisel van een onder 17e-eeuwse filosofen en linguïsten levend verlangen naar een ideale, uni versele, het wezen der dingen direkt noemende 'langue'. Zo'n taal heten de Australiërs te spreken volgens het bericht van Jacques Sadeur, hoofdpersoon uit een imaginair reisverhaal van Gabriel Foigny. Zodra een Australiër een woord in zijn taal opving, onderkende hij onmiddellijk

het wezen van de zaak die erdoor werd aangeduid. ‘Het voordeel van deze wijze van spreken - aldus Sadeur - is dat men hierdoor vanzelf een Filosoof wordt’.¹⁶ Lezers van *Gulliver's Travels* weten, hoe Swift eveneens de imaginaire taal ter sprake brengt - natuurlijk op zijn manier! Tijdens zijn bezoek aan de grote academie van Lagado ontmoet Gulliver een hele stoet van ridicule plannenmakers. Zo informeert men hem over een project ‘om alle woorden zonder onderscheid volledig af te schaffen; en dit werd bepleit als zeer goed zowel voor de gezondheid als voor de beknoptheid. Want het ligt voor de hand dat elk woord dat wij spreken in zekere mate een achteruitgang van onze longen door slijtage betekent, en dus bijdraagt tot verkorting van ons leven. Men had er nu - aldus Gulliver - dit op gevonden, dat het, nademaal woorden slechts namen van dingen zijn, praktischer zou zijn als iedereen die *dingen* bij zich droeg, die nodig zijn om zich duidelijk uit te drukken nopens de speciale aangelegenheid waarover men spreken wil.’¹⁷ Zo ziet Gulliver hoe twee grijsaards, haast bezwijkend onder het gewicht van een grote zak met ‘objecten’, elkaar tegenkomen. Zwijgend stallen ze hun rommel uit op straat en voeren aldus conversatie zonder één woord te verspillen, soms wel een uur lang. Men kan zich voorstellen dat na deze grandioze persiflage weinig auteurs het meer waagden om een imaginaire taal te creëren. Dit zou verklaren waarom in de gefantaseerde reizen na 1726 - het verschijningsjaar van Swift's roman - de ideale, geconstrueerde taal geen rol van betekenis meer speelt.

Met het insula-motief, de figuur van de gids en de imaginaire taal zijn de voornaamste bestanddelen van de 18e-eeuwse utopie en reisfantasie aangeduid. We spreken pas van utopie in engere zin, wanneer de beschrijving van een ideale maatschappij het centraal gegeven van een literair werk vormt. Maar de episodische toepassing van het procédé komt zo vaak voor, dat een strenge afbakening van imaginair reisverhaal en utopia onmogelijk blijkt. Ook vertoont het imaginair reisverhaal, speciaal de robinsonade, raakpunten met de avonturiersroman. W.H. Staverman gaat in zijn *Robinson Crusoe in Nederland* zelfs zover dat hij Defoe's eigen roman als avonturiersroman naar 18e-eeuwse maatstaf bestempelt. Dit klinkt, gelet op Defoe's hiervóór al vermelde explicatie, weinig overtuigend. Maar vast staat, dat in de Nederlandse bewerkingen en navolgingen het Robinson- of eilandmotief slechts een ondergeschikte plaats inneemt.

Hiermee komen we aan een punt dat onze bijzondere aandacht vraagt: *het imaginaire reisverhaal in Nederland*. Het best begin ik met eerst een overzicht te geven van het beschikbare materiaal en de tot onze dienst staande studies, om daarna uit die talrijke teksten een beperkte

keuze te maken die toch min of meer representatief mag heten voor de niet behandelde teksten.

De eerst in aanmerking komende bron van informatie is een uitsluitend de 18e eeuw betreffende, chronologische bibliografie: *The imaginary Voyage in Prose Fiction*, samengesteld door Philip Babcock Gove. Hierin treffen we slechts tien Nederlandse werken aan, oorspronkelijk en vertaald, te beginnen met Henrik Smeeks' *Beschryvinge van het magtig Koningryk van Krinke Kesmes* uit 1708 en eindigend met *De wonderlijke Reisgevallen van Maria Kinkons* uit 1759. Alle tien compareren zij in Staverman's boek, zij het dat sommige door hem worden aangeduid als pseudo-robinsonade, hetgeen zeggen wil dat het betreffende werk alleen om commerciële redenen de naam Robinson in zijn titel voert, maar verder niets met de roman van Defoe heeft uit te staan. Er blijven van die tien dan ook maar vijf voor ons onderzoek in aanmerking komende teksten over, namelijk: *Krinke Kesmes*, *De Walchersche Robinson*, *De Vrouwelijke Cartouche*, *De Haagsche Robinson* en *Maria Kinkons*. Dit alleen zijn echte imaginaire reisverhalen met het eiland-motief en/of met een beschrijving van een utopische maatschappij.

We kunnen onze lijst echter belangrijk aanvullen met behulp van Buisman's *Populaire prozaschrijvers*, zeker wanneer we ook de satirische en fantastische droomreizen meetellen. Op deze wijze krijgen we bijna het viervoudige van het getal dat Gove opgeeft. Voor een precieze opgave verwijs ik naar de bijlage achter de gedrukte tekst, om nu te volstaan met de konstatering dat het imaginaire reisverhaal, althans kwantitatief, geen geringe plaats inneemt onder ons 18e-eeuwse proza. Onze bibliografie zou nog veel groter worden, indien we daarin tevens de talrijke, meest satirische, reisbeschrijvingen uit de spectatoriale tijdschriften een plaats gaven.¹⁸

Enkele conclusies vallen uit de lijst aanstonds al te trekken. Merkwaardig is allereerst de duidelijke opbloei van het genre omstreeks 1708. De gehele 16e en 17e eeuw levert slechts een vijftal voorbeelden op, die dan nog allemaal vertaald zijn naar Thomas More, Lucianus, Francis Godwin of Denis Vairasse. Het schijnt evenwel, dat in de 18e eeuw hier de rechtstreekse invloed van More en Lucianus, d.w.z. van de klassieke proto-typen der utopia-, resp. imaginaire reis-traditie, is uitgewerkt. Er verschijnen geen vertalingen meer van hun werk. Als modellen moeten zij hun plaats afstaan aan Defoe, Swift en Holberg. Want ook nu, in de 18e eeuw, zijn oorspronkelijk Nederlandse teksten schaars en - behalve qua omvang - inferieur aan de Engelse of Franse voorbeelden. Verbeelding is nooit de sterkste zijde van onze literatuur geweest en juist daarop kwam het bij de imaginaire reisbeschrijving aan.

Intussen heeft één oorspronkelijk Nederlands werk toch in vak-

kringen een zekere internationale bekendheid gekregen: de al enkele malen genoemden *Beschrijvinge van het magtig Koninkrijk Krinke Kesmes* door de Zwolse chirurgijn Hendrik Smeeks. Het boek dankt die bekendheid minder aan zijn eigen literaire kwaliteiten dan wel aan het feit dat men er een bron voor Defoe's *Robinson Crusoe* in heeft gemeend te herkennen. Rond dit probleem is een hele literatuur ontstaan¹⁹ die veel van zijn waarde heeft verloren door veranderde inzichten omtrent het begrip literaire bron en invloed. Toch blijft het boek in menig opzicht een uniek geval. Ten eerste omdat we hier bij hoge uitzondering de naam van de Nederlandse auteur kennen. Ten tweede omdat Smeeks kennelijk heeft getracht door middel van zijn reisbeschrijving cartesiaanse denkbeelden te populariseren. Bij het eiland Krinke Kesmes behoort een kleiner eiland, Poele Nemnan, waarvan de mannelijke bewoners verwoede aanhangers van Descartes zijn. Smeeks' eigen standpunt in de cartesiaanse ideeënstrijd blijft bij dit alles erg onduidelijk. Mevr. Thijssen-Schoute rekent de auteur tot het soort der halfweters.²⁰ Niettemin illustreert zijn werk duidelijk de verwantschap tussen imaginair reisverhaal en vroeg-achttiende-eeuwse verlichtingsfilosofie. Een intrigerend verschijnsel in Smeeks' boek dunkt mij voorts het gebruik van kunstmatige, dikwijls door omzetting verkregen namen, zoals Krinke Kesmes (anagram van Smeeks), Poele Nemnan (anagram van mannen), Wovvure (anagram van vrouwen), Zaaide Bachalach. Ze vormen geen op zichzelf staand geval. We zagen immers, hoe de constructie van een nieuwe, mathematische en universele taal een van de geliefde programmapunten in het imaginaire reisverhaal was. Ook op het eiland Krinke Kesmes vormt de taal geen barrière tussen de mensen onderling, aangezien de bevolking er alle vreemde tal enspreekt en verstaat. Smeeks' boek is overigens het enige Nederlandse werk in zijn soort waarin het taalutopisme aan de orde komt.

Een ander oorspronkelijk Nederlands reisverhaal dat gemakkelijk uitsteekt boven de middelmatigheid is de in 1752 te Rotterdam verschenen *Walchersche Robinson*, waarvan de auteur zich weer als gebruikelijk hult in anonimiteit. Deze uitvoerige roman verhaalt, hoe na een schipbreuk bij het eiland Ponedo de St. Po een drietal personen er het leven afbrengen en samen aan land spoelen: namelijk Eduard en Sophia, twee gelieven uit Middelburg die de ouderlijke tyrannie zijn ontvlucht, en de Zwitserse scheepspredikant Filopater.

Gedrieën zien zij met ongeduld uit naar een schip dat hen weer in staat zal stellen hun reis te vervolgen. Wanneer dit echter uitblijft, begrijpen Eduard en Sophia, 'dat het hun onmogelijk zou worden te Curaçao te komen, en daar hun huwelijk met alle de gewone plechtigheden, die onder Christenen gebruikelijk zijn, te vieren. Zij sloten dan voor Gods oogen een huwelijk onder den blooten Hemel, en Filopater

bad op hetzelfde Gods zegen nadrukkelijk af, hetwelk dan geschiedde gelyk ik dit naderhand vond aangetekend op een papier, - aldus de verteller - op den Isten van Wynmaand, des Jaars 1672.’²¹

Uit deze verbintenis wordt enige tijd later een jongen geboren die de ouders, kennelijk niet ongevoelig voor literaire traditie, Robinson noemen. Reeds op 8 oktober 1673 sterft Robinson's moeder, weldra gevolgd door Eduard. Wanneer dan in Robinson's vierde levensjaar ook zijn voogd en opvoeder Filopater door zeerovers wordt meegenomen, nadert de Walcherse Robinson dicht zijn illustere Engelse voorganger: ook hij is nu geheel alleen op een eiland en moet maar zien hoe hij in de meest elementaire levensbehoeften voorziet. Pas na achttien jaar, wanneer Robinson zelf 21 is,²² komt Filopater met een schip weer terug op Ponedo de St. Po en samen reizen ze dan verder naar Walcheren.

Verschillende dingen herinneren hier aan Defoe's roman: het onvrijwillig verblijf op een eiland; vooral de concreetheid - zo in hoge mate typerend voor *Robinson Crusoe* maar in zijn Nederlandse afstammelingen meestal tot de hoogste onwaarschijnlijkheid vervaagd. Hier evenwel is het gelukkig anders. De ligging van het eiland wordt bijv. zeer nauwkeurig opgegeven als ‘ten Noordoosten van kaap de St. Rocquo en West zuidwest van de Rivier Sire Liöne, op 351 graden lengte, en 1 halve graad Noorder breedte.’²³ Verder worden de geboortedatum van Robinson en de sterfdata van zijn ouders precies vermeld en diezelfde concreetheid treffen we ook aan in de beschrijving van het eiland zelf. Maar er is nog wat anders: de auteur doet lofwaardige pogingen om zijn helden meer te laten zijn dan houten ledepoppen. Hij wil niet alleen hun daden maar ook hun gedachten en gevoelens zichtbaar maken. Ik wijs bijv. op de reflectie van Filopater na de schipbreuk bij Ponedo de St. Po: ‘Filopater was naderhand van gedachten, dat zy allen die toen (het schip te pletter sloeg), het leven ‘er hadden kunnen afbrengen, indien zy niet voor hunne pakkagie te bezorgt hadden geweest’.²⁴ Dergelijke psychologische trekjes ontbreken nagenoeg in onze andere imaginaire reisverhalen. Hier en daar kent *De Walchersche Robinson* zelfs enig gevoel van humor, bijv. wanneer bij een ongeluk Filopaters teen wordt afgerukt en de auteur opmerkt: ‘de toon was niet weder aan te zetten, ten minsten niet voor Filopater, die beter Godgeleerde, als Heelmeester was.’²⁵

De Walchersche Robinson is onmiskenbaar een tendensroman. In dit opzicht beantwoordt het boek trouwens volkomen aan onze eerder gegeven ‘definitie’ van het 18e-eeuwse imaginaire reisverhaal. Robinson hoopt dat zijn levensbeschrijving de lezer mag laten zien, hoe ‘zelfs uit het geschapene God is te vinden en te kenne: op dat aldus allen, welken de Verligting van het geopenbaarden woord van God genieten, en echter die genade verwaarloozen, mogen worden aangeprikkeld tot

beschaamdheid.’²⁶ Het zwaartepunt van de roman ligt daarom in het vierde en vijfde deel, waar de jonge Robinson allengs door de observatie van de natuur opklimt in kennis van de ware God. Toen Robinson's moeder op sterven lag, was haar laatste verzoek aan Filopater het kind te dopen ‘in den name van de hoogstaanbiddelyke Drieenheid’.²⁷ Aan haar man Eduard vroeg ze hun zoon boven alles op te voeden ‘in den zuiveren dienst, dien het Gode, als den Schepper en Onderhouder van alles, en aan J.C. als den Verlosser van alle geloovigen, zonder einde of maat verschuldigd is.’²⁸ Een complete geloofsbelijdenis, gelijk men ziet. Maar het lot wil, dat noch Filopater, noch Eduard de kans krijgt om aan dat christelijke onderricht leiding te geven. Juist in de beslissende jaren van zijn geestelijke ontwikkeling is Robinson geheel op zichzelf aangewezen. En zie: hij wordt niet zo maar een ‘edele wilde’ doch een gelovig christen. Meditatief van aard, komen al zijn bespiegelingen ‘altijd op dat groote middelpunt uit; dat 'er een eenig, eeuwig en almachtig Wezen moest zyn.’

²⁹ Het lijkt wel of het boek geschreven is ter adstructie van de stelling: ‘homo naturaliter christianus’. Robinson's religie is anderzijds modern-verlicht, in zo verre zij proefondervindelijk is, inductief, uitgaande van de natuurwaarneming. Op zijn eentje bouwt Robinson zich een hele natuurtheologie op. Eerst wanneer Filopater op het eiland terugkeert, vult deze Robinson's conclusies aan met gegevens uit de openbaring. Maar deze aanvulling betreft slechts concrete details; de kern behoeft geen enkele correctie.

De Walchersche Robinson vertoont trekken van overeenkomst met de West-Arabische roman *Hay Ebn Yokdhan*³⁰ van omstreeks 1150 door Ibn Thophail, welk werk hier te lande in de 18e eeuw goed bekend was dank zij vertalingen in het Nederlands van het Nil Volentibus Arduum-lid Joannes Bouwmeester en nadien van Adriaan Reland. Hay Ebn Yokdhan groeit eveneens in eenzaamheid op, terwijl ook hier de schrijver vooral aandacht wijdt aan de geestelijke ontwikkeling van het jonge kind. Bij hem geschiedt die evolutie veel langzamer dan bij de Walchersche Robinson, maar hij wordt dan ook door meditatie een ‘natuurlijke wijsgeer’, zoals het titelblad vermeldt. Het verschil tussen beide romans ligt niet in deze terminologie alleen. *De Walchersche Robinson* moge, voor wat het gegeven betreft, door *Hay Ebn Yokdhan* beïnvloed zijn, het is met zijn sterk theologische preoccupaties en apologetische inslag toch een door en door Hollandse roman.

In 1758, zes jaar na *De Walcherse Robinson*, verscheen te Alkmaar, wederom anoniem, *De Haagsche Robinson* die zich net als het vorige werk van de overige Nederlandse Robinsonaden onderscheidt door zijn ideële inhoud. Dat betreft dan uitsluitend het tweede deel van de roman, waar Alexander, de hoofdpersoon, op het gelukkige eiland Tire-

vas³¹ belandt. Voor de auteur een welkome gelegenheid om zijn gedachten over de ideale maatschappij kenbaar te maken. Maar hoe onbeholpen en inkonsekvent gaat hij te werk vergeleken bij Swift of Defoe! Weinig logisch is reeds, dat Alexander onmiddellijk na aankomst op Tirevas in staat is een zodanige beschrijving te geven van eiland en bewoners als men slechts verwachten zou uit de mond van een oude ingezetene. Defoe van zijn kant gaat geheel anders te werk. Horst Brunner wijdt in zijn eerder genoemde boek over *Die poetische Insel* een mooie passage aan Robinsons exploitatie van het eiland. Robinson, aldus Brunner, 'lernt seine Insel keineswegs auf einmal und rasch kennen, um sie dann völlig zu beherrschen. Er dringt vielmehr nur mühsam in jahrelanger Zeit Schritt für Schritt vor, ohne sie je völlig erforscht zu haben. Unbekanntes kann stets irgendwo lauern, nie ist er völlig sicher, (...) Er kann sich verirren, der Versuch, die Insel zu umschiffen, scheitert kläglich. Die Erforschung der Insel ist überhaupt nicht sein wichtigstes Anliegen. Nach dem Schiffbruch bemerkt er nur den Inselcharakter des Landes, das unbebaut und unbewohnt ist. Sein erstes Anliegen ist die Sicherung der Existenz. Zuerst schafft er sich mühsam eine Behausung, erst dann dringt er langsam in das Inselinnere vor.'³² Het eiland van Robinson Crusoe krijgt met andere woorden nergens het karakter van een 'insula amoena'. Tirevas daarentegen is een in alle opzichten utopisch eiland. Staverman heeft bij zijn onderzoek naar de Nederlandse Robinsonades aan dit wezenlijk onderscheid tussen Robinson-eiland en utopisch eiland voorbijgezien en aldus soms zeer heterogene romans onder de noemer Robinsonade samengebracht.

Niet alleen het eiland Tirevas zelf, maar ook zijn bewoners stammen uit de wereld van de utopie. Het zijn ideale burgers die geen standsverschil kennen, aangezien 'de opgeblazetheid, van een iedele Adeldom daar geen onderscheid in de Staten (maakt), maar een yder werd 'er naar maten zyner bekwaamheden bevordert.'³³ Men begrijpt dan ook gemakkelijk, aldus Alexander, dat hun vorst om achting te winnen geen behoefte heeft aan 'die luysterryke, en verblindende Pragt (...) die men wel elders in de Vorsten ziet'. Hij is 'als den Vader van dat groot Huysgezin, die aan alle zyne Kinderen het Brood, naar maten van ieders kragten, en vermogens uytdeelt.' Uit terloopse toespelingen blijkt, dat de auteur bij zijn beschrijving van de ideaalstaat de actuele politieke situatie in de Republiek niet uit het oog verloor. Vlak bij Tirevas ligt namelijk een ander eiland, waarvan de bewoners, 'doorgaans argelistig, en doortrapt' in alles 'van Chineesen of Smoussen' schenen af te stammen. Deze ontaalde wezens nu worden door een vrouw geregeerd. Overigens vertelt men aan Alexander, dat zij onlangs gepoogd hebben deze tirannie te verdrijven. 'Ik weet - zo merkt Alexander bij het horen van dit bericht op - een Land daar het zo

niet toegaat, en daar de Mans zig in dat stuk, al vry wat gewilliger toonen'.³⁴ Men herinnerde zich hierbij, hoe de toenmalige prins-stadhouder Willem V in 1758 onder voorgedij stond van zijn moeder, prinses Anna van Hannover. Trouwens, het nabuur-eiland van Tiveras blijkt ook in andere opzichten het evenbeeld van de Republiek, gedegenereerd als die in de ogen van de auteur van *De Haagsche Robinson* is. Men vereert er als voornaamste afgod NOG AL MEER. De vrouwen, die de grootste boosdoeners schijnen, volgen er alle grillen van de mode en delen op het eiland de lakens uit. Interessanter dan deze karikaturale voorstelling van de maatschappelijke situatie in ons land is het ideale tegenbeeld omdat de auteur zich daar in meer positieve zin kan uitspreken. Stellig behoort hij niet als de schrijver van *De Walchersche Robinson* tot de gereformeerde orthodoxie, eerder tendeeft hij naar een deïstisch gekleurde vrijzinnigheid. Het duidelijkst in zijn kenschets van de religie op Tirevas. De godsdienst van de mensen daar, zo heet het, staat verre van afgoderij: 'zy erkennen en eeren een Opperwezen, maar zy en weeten zyne hoedanigheden niet uyt te leggen, ook is zulks buyten de Openbaring, aan geen Stervelingen mogelyk'.

³⁵ Laatstgeciteerde passage typeert de onhandigheid van de auteur. Immers aan het woord is zogenaamd Alexander. Hij zegt dat de Tirevanen niet in staat zijn om de hoedanigheden van het door hen aanbeden opperwezen aan te duiden. Maar in hetzelfde zinsverband komt de auteur tussenbeide met de generaliserende opmerking: 'ook is zulks buyten de Openbaring, aan geen Stervelingen mogelyk.' Intussen wordt er de intentie van de schrijver alleen maar duidelijker door.

Om de eigenaardigheid van *De Haagsche Robinson* op het spoor te komen en scherp af te bakenen tegen zijn Walchersche voorganger biedt de huwelijksvoltrekking tussen de jonge vorst van Tirevas, Zein Zemin, en Fatima een goed uitgangspunt.³⁶ Niets herinnert hier nog aan het christelijke, kerkelijke huwelijksritueel. Ziehier hoe het op Tirevas toegaat: 'ten einde van de Vlake zag men een Heuvel, waar op een Altaar stond, dog niets zag men daar op, dat enige tekenen van Afgodery verbeelde'. Zodra de geliefden de voet van dit altaar genaderd waren, 'kwam een Oudaard, in 't Wit gekleed, van agter het Altaar te voorschyn, en het Lam aangegrepen hebbende, slagte hy het' en kroonde de nieuw gehuwden 'met eenige vlokkies wol'. Plechtigheden als deze wijzen vooruit naar de cultus van het Être Suprême tijdens de Franse revolutie.

Het reisverhaal waar ik nu Uw aandacht voor wil vragen, vertoont ook nog wel een ondogmatisch, rationalistisch karakter, maar is toch bovenal typerend voor de *gevoelige* verlichting. Het bedoelde werk dateert van 1775, draagt als titel *Rhapsodiën of het leeven van Altamont*³⁷ en is geschreven door de Utrechtse regent Willem Emmery de Perpon-

cher. De grote zeldzaamheid van de tekst en de misleidende titel verklaren waarschijnlijk waarom Staverman deze toch zo omvangrijke robinsinade over het hoofd heeft gezien.

Altamont is door schraapzuchtige familieleden die het op zijn bezittingen begrepen hebben, naar een eenzaam eiland verbannen. Hoewel hij naar eigen overtuiging daar meer comfort geniet dan Robinson Crusoe, heeft hij veel sterker behoefte aan sociaal verkeer. 'Door de Natuur met *sympathetische* gezellige neigingen begaefd, en voor de samenleving geschaepen',³⁸ kan de mens volgens Altamont niets moeilijker verdragen dan zijn eenzaamheid. Gelukkig krijgt hij na drie jaar gezelschap van een schone schipbreukelinge, Amelia, dochter van een verlicht en humaan planter uit Jamaica, wiens afkeer van slavernij zij deelt. Altamont en Amelia beschouwen elkaar spoedig als echtgenoten en worden samen stamvader en -moeder van een volgens 'de oorspronglyke eenvoudige oogmerken der Natuur' opgroeiende kinderschare.³⁹ Na verloop van tijd krijgt de kleine nederzetting een nieuwe injectie door de komst van een tweede⁴⁰ schipbreukeling, Belford, met zijn gezellen. Belford heeft voordien al aan het hoofd gestaan van een Amerikaans gemenebest dat nu als model dient voor de ideaalstaat op het eiland van Altamont. In de gesprekken tussen Altamont en Belford vindt De Perponcher gelegenheid om zijn opvattingen over natuurstaat en staatsinrichting breed uit te stallen. Het klinkt, voor wie Rousseau gelezen heeft, niet allemaal even origineel. Terwijl de schrijver van *De Walchersche Robinson* hoofdzakelijk religieuze bedoelingen nastreeft en *De Haagsche Robinson* politiek-sociale oogmerken verraadt, gaat de interesse van De Perponcher duidelijk uit naar een pedagogische hervorming, gebaseerd op de stelregel: 'Hoe nader by de Natuur, hoe digter by 't Geluk'.⁴¹ Toch staat Altamont niet geheel afwijzend tegenover de cultuur als zodanig. Hij erkent de zedelijke waarde van kunst en wetenschap, maar wil slechts de kwalijke nevenaspecten van de civilisatie door middel van de opvoeding uit de weg ruimen. Zeer bewust leeft de gedachte dat om dit schone doel te bereiken men a.h.w. tabula rasa beginnen moet. Altamont stelt zich aan het hoofd van een kleine gideons-bende die de nieuwe idealen zal uidragen. Hij beschouwt het als zijn taak 'een klein volk (...) op te kweken, dat door de beschaefdheid van 't ontwerp der natuur niet verwyderd werde'.⁴²

Helaas zijn al deze bespiegelingen geenszins in het verhaal geïntegreerd, zodat dit erg brokkelig aandoet. Bovendien miste De Perponcher het talent van Rousseau om zijn denkbeelden met gloed voor te dragen. Hij is te bezadigd voor de extremiteiten 'van eene wysgeerte, die met grooten ophef, den mensch dingen aanspreekt, die men van te voren weet dat zy noch kunnen, noch willen nakomen.'⁴³ Zijn held Altamont, tenslotte, blijkt meer drager van een idee dan levende gestalte.

De tot dusver besproken Nederlandse imaginaire reisverhalen behoorden alle tot de categorie der robinsonaden. Van geheel andere aard zijn de satirische reisverhalen met min of meer duidelijke politieke inslag. Omstreeks 1748 doen ze hun intrede in de spectatoriale geschriften om, naar mate de partijtewisten in de Republiek hoger opklaiden, een belangrijker plaats te gaan innemen. Hoewel het politiek-satirische element ook in de robinsonade niet altijd ontbrak, getuige *De Haagsche Robinson*, krijgt dit de volle nadruk in vier satirische reisverhalen die volgens het titelblad geschreven zijn door J.A. Schasz, M(edicus) D(octor). Het betreft hier achtereenvolgens: *Reize door het Wonderland en eenige andere vreemde landen* uit de jaren 1780-81, *Reize door het Aapenland* van 1788, *Het land der willekeurigen* uit 1789 en tenslotte de in 1790 gepubliceerde *Reize door het land der vrijwillige slaaven*. Op gezag van Willem Bilderdijk⁴⁴ heeft men deze Schasz altijd geïdentificeerd met de bekende patriottische auteur Pieter 't Hoen, redacteur van De Post van den Neder-Rhijn. 't Hoens jongste biograaf echter heeft enkele jaren geleden de toeschrijving van Bilderdijk met grote stelligheid van de hand gewezen.⁴⁵ Over de reisverhalen in kwestie spreekt hij helaas nauwelijks. Ze lijken mij, naar de stijl te oordelen, zeker door een en dezelfde, alleszins geoefende pen geschreven te zijn. De auteur treedt eruit naar voren als een libertijn, een skeptikus die zich weinig illusies maakt over de zuiverheid der motieven bij politici van onderscheiden richtingen. Een zekere voorkeur voor het scabreuze valt bij zijn persiflage niet te ontkennen. Zijn vermakelijkste boek is misschien de *Reize door het Aapenland*. Het begint reeds allerzotst, wanneer bij toeval tegelijkertijd de vrouw van de verteller, zijn dienstmeid, paard en hond in het water vallen. De door vierstrijd geplaagde doctor verliest zich zolang in deliberaties wie hij zal redden dat alle drenkelingen werkelijk omkomen. Weldra moet Schasz nu de wijk nemen om te ontsnappen aan het woedend gepeupel dat hem van allerlei gruwelijks beticht. Hij vlucht dus naar het apenland en wordt daar onvriendelijk ontvangen, omdat men in hem een hogere verschijningsvorm van het apenras meent te zien die de bavianen als voorbeeld kan dienen bij hun streven naar gelijkvormigheid met de mens. Het belangrijkste verschilpunt blijkt de afwezigheid van de staart te zijn. Enkele agitatoren weten nu de domme massa te overreden om dit euvel met een klap te verhelpen:

‘Alle de Aapen, (de Aapenhoofden uitgezonderd,) zou men in een zeer groot Veld doen bijéenkomen; hen aldaar in een grooten sirkel of rondenskring schaaren; allen agter elkander; zo, dat elke Aap de staart van zijn voorzitter kon bereiken.

Elke Aap zou zig moeten voorzien van een scherp hakmes, een houten blokje en een pikpleister.

De Aapen in den ronden kring gezeten zijnde, zou elke Aap den staart grijpen van den Aap, die voor hem zat.

Op een sein dat gegeven zou worden, zou elke Aap den gegrepen staart op het blokje leggen.

Ten zelfden tijden zou elke Aap het pikpleistertje tusschen de tanden moeten neemen; ten einde het schielik bij de poot te hebben.

Dan zoude men andermaal een sein geeven, en op het geeven daarvan zou elke Aap met de eene poot zijn scherp bijtje om hoog moeten heffen; terwijl hij met de andere poot, de staart van zijn vooraap zou vasthouden. Eindelijk zou het laatste sein volgen: dan zouden alle de Aapen te gelijk moeten toehakken en met éénen slag, den staart, die op elk zijn blokje lag, moeten afhakken. Schielijk zouden zij dan de pikpleistertjes van tusschen de tanden moeten neemen, en ze zonder vertoeven op de wonden leggen, 't welk gemakkelijk geschieden kon, dewijl zij alle in de ronde agter elkander zouden moeten blijven zitten, tot dat men het teken gaf van op te rijzen.'

46

Maar de generale afkapping loopt op een jammerlijke chaos uit! De op pijnlijke wijze van hun staart beroofde apen vergeten alle afspraken en storten zich en masse op hun leiders. Aan het eind blijkt de hele reis een kwade droom van Dr. Schasz te zijn.

Onwillekeurig vergelijkt men een boek als dit met Gulliver's reis naar het land van de paarden. Dan manifesteert zich ook onmiddellijk hoeveel genuanceerder en diepzinniger Swift's verhaal is. Hij roept een compleet maatschappijbeeld op, hekelde de mens als zodanig, terwijl Schasz alleen de homo politicus de spiegel voorhoudt. Op dit beperkter niveau kan hij echter raak typeren. Ik denk nu vooral aan de ontmoeting met een aap-paskwilschrijver die louter op bestelling om het even welke zienswijze verdedigt. Zo werkt hij tegelijk aan een lofdicht en een hekelvers op dezelfde aap. Wanneer Schasz zich over deze habilitieit verwonderd toont, legt de paskwillant hem de zaak uit: 'Waart gij een Schrijver, dan zoudt gij weeten, dat elk Mensch een goede en een kwaade zijde heeft; dat men hem, om een Lofdigte op hem te maaken, slegts van den goeden kant te beschouwen heeft, en dat men, om hem door een Pasquil ten toon te stellen, slegts zijne gebreken heeft aantestippen.'⁴⁷ Geen wonder dat hij het erg druk heeft, nu het al dan niet couperen van de staart onderwerp van heftige discussies is. Maar wat - zo vraagt Schasz - zal hij doen, wanneer het apenvolk eenmaal van zijn enthousiasme voor de afkapping bekomen is? Geen nood, luidt het antwoord: 'dan schrijf ik overmorgen Klaagliederen, Treurzangen, Lijkdigten, Graftschriften en soortgelijken. Dan maak ik zinnebeelden op de Pikpleisters en kaalgatten; of ik geef een natuurlijke Historie

van de pik of van de staart uit; of anders ontwerp ik een geneeskundig Tijdschrift, over de spoedige geneezing van wonden door afkapping veroorzaakt, en honderdleifraaiheden meer.’⁴⁸ Het is duidelijk dat de onbekende auteur van de *Reize door het Aapenland* geen overdreven dunk had van zijn eigen bezigheid zomin als van het publiek waarvoor hij schreef. Door zijn cynische misantropie toont hij zich toch een geestverwant van Jonathans Swift, met wie hij overigens ook zijn sexuele obsessie gemeen heeft.

De imaginaire reisverhalen van Dr. Schasz zijn de laatste vertegenwoordigers van dit genre uit onze 18e-eeuwse literatuur. In de daarop volgende periode vinden we bij hoge uitzondering nog een uitloper als Willem Bilderdijk's *Kort verhaal van eene aanmerkelijke Luchtreis en nieuwe Planeetontdekking* dat in 1813 anoniem verscheen.⁴⁹ Men was toen blijkbaar al zo vertrouwd met de gedachte dat een imaginair reisverhaal een verborgen intentie moest hebben, dat Meinard Tydeman er bij de auteur op aandrong om in een voor- en nabericht de sleutel ter opheldering van het ‘verheven doel’ te verschaffen.⁵⁰ In een door M.J.G. de Jong en W. Zaal samengestelde bloemlezing⁵¹ uit het werk van Bilderdijk wordt deze op grond van zijn *Luchtreis* ‘als voorloper van Jules Verne’ aangeduid. Literair-historisch gezien is er echter veel meer reden om, althans in dit geval, van niet onverdienstelijk epigonisme te spreken.

Zoals de plotselinge populariteit van het imaginaire reisverhaal tegen het einde van de 17e eeuw om een verklaring vroeg, zo doet dat ook zijn even schielijke verdwijning omstreeks 1800. Opnieuw zijn er verschillende in aanmerking komende factoren te noemen. De nieuwe politieke constellatie sedert 1794 bood door haar doctrinair radicalisme weinig ruimte meer voor de aan het imaginaire reisverhaal inherente maatschappijkritiek. Revolutionairen verdragen doorgaans geen satire! Daar komt bij dat de voornaamste doelstellingen van de verlichte auteurs van dit soort verhalen - bijv. hun pleidooi voor de tolerantie en voor een redelijke godsdienst - thans in praktijk gebracht waren, hetgeen dikwijls een ontnuchterend effect bleek te hebben. Tenslotte was ook het genre als zodanig niet erg meer in trek bij de jongere literatoren aan het eind van de 18e eeuw. Het toch altijd wat rationele, distantie bewarende proza van de imaginaire reisverhalen was allerminst het geëigende instrument voor zelfexpressie en gemoedsanalyse. Voor zover de jonge preromantici al niet de voorkeur gaven aan de dichtkunst, kozen zij toch in elk geval voor modernere prozagenres als briefroman, zedelijke vertelling, novelle of dagboek. De gefantaseerde reis scheen alleen nog maar geschikt om geparodieerd te worden. Dit laatste gebeurde in een werk waarin het imaginaire reisverhaal nog eenmaal - maar nu voor het laatst in de 18e eeuw - een internationaal

publiek bereikte: ik bedoel de avontuurlijke leugenreizen van Baron van Münchhausen⁵² door J.A. Raspe, verschenen te Londen in 1785. Het was geen onwaardig afscheid.

Eindnoten:

- 1 In *The Cambridge Bibliography of English Literature II*, Cambridge 1940.
- 2 In zijn *Réflexions sur quelques ouvrages faussement appelés ouvrages d'imagination*; geciteerd Gove, p. 21.
- 3 Gabriel Foigny (1640-1692), publiceerde in 1676 te Genève *La Terre Australe connue*, later verschenen onder de titel *Les aventures de Jacques Sadeur*; volgens Atkinson van alle reisverhalen 'one of the most daring from the point of view of ideas' (p. 19); het bevat een scherpe aanval op het christendom dat ongunstig afsteekt tegen het deïsme van de hier beschreven Australiërs.
- 4 Denis Vairasse d'Allais, wiens *Histoire des Sévarambes* van 1677 reeds in 1682 in het nederlands werd vertaald (Buisman, nr. 2290). Ook deze Sévaramben of Sévariten, bewoners van het Zuid-Land, blijken er deïstische opvattingen op na te houden.
- 5 Ludvig Holberg (1684-1754), vooral bekend om zijn *Nicolai Klimii Iter Subterraneum* uit 1741, waarvan in de 18e eeuw reeds minstens vier nederlandse vertalingen verschenen zijn. Zie Saskia Ferwerda, *Holberg en Holland*, Zutphen 1939, p. 136-141.
- 6 Simon Tyssot de Patot (Londen 1655-begr. 19 sept. 1738 te IJsselstein), sedert 1690 hoogleraar in de wiskunde aan de Illustre school te Deventer tot zijn afzetting wegens heterodoxie in 1727; publiceerde in 1710 *Voyages et aventures de Jaques Massé* (à Bordeaux), in 1720 gevolgd door *La vie, les aventures et le voyage de Groenland, du révérend père Cordelier Pierre de Mésange* (Amsterdam). Zie P. Valkhoff, *De wonderbare reizen van Simon Tyssot de Patot*, in zijn *Ontmoetingen tussen Nederland en Frankrijk*, 's-Gravenhage 1943, p. 99-120; Thijssen-Schoute, p. 635-642.
- 7 Gisander (= Johann Gottfried Schnabel), *Wunderliche Fata einiger See-Fahrer, absonderlich Alberti Julii*, 4 dln., 1731-43, meer bekend onder de latere titel *Die Insel Felsenburg*; geldt als een van de beste imaginaire reisverhalen maar werd in ons land niet opgemerkt.
- 8 Een weinig overzichtelijke want niet chronologische opsomming van deze reisverhalen naar collectie geeft Tiele. Zijn lijst loopt van 1583 (Jan Huygen van Linschoten's tocht naar Oost-Indië) tot 1668; noemt geen imaginaire reizen.
- 9 Schotel, II, p. 158.
- 10 Eerder deed dit reeds Gustave Lanson in een reeks opstellen in de *Revue des cours et conférences XVI-XVIII* (1907-1910); hierop voortbouwend: Geoffroy Atkinson, *Les relations de voyages du VIIe siècle et l'évolution des idées; contribution à l'étude de la formation de l'esprit du XVIIIe siècle*, Paris z.j. (1924).
- 11 Ook in haar posthume verzamelde opstellen *Uit de republiek der letteren*, 's-Gravenhage 1967, wordt verschillende malen op het belang van dit proza in relatie tot wijsbegeerte en wetenschap gewezen, bijv. p. 58 en 175.
- 12 'A fictitious narrative, purporting to be the veritable account of a real voyage made by one or more Europeans to an existent but little known country - or to several such countries - together with a description of the happy condition of society there found, and a supplementary account of the traveler's return to Europe' (*The Extraordinary Voyage in French Literature from 1700 to 1720*, p. 7).
- 13 August Kippenberg, *Robinson in Deutschland bis zur Insel Felsenburg*, Hannover 1892, p. 1.
- 14 Brunner, p. 95.
- 15 A.w., p. 140-141.
- 16 Cornelius, p. 114.
- 17 Geciteerd naar de nederl. vert. van *Gullivers Reizen* door Mr. S. Davids, tweede druk, Amsterdam, H.J. Paris, p. 201.

- 18 Ik noem slechts: uit *De Weereldt in haar Verscheidenheid* I, Amsterdam 1736, p. 207-231: ‘Ontdekking van verscheide verwonderlyke Volkeren’ (sat. reisbeschr.); uit *De Algemeene Spectator* VI, Amsterdam 1746, nr. 158, 159, 163, 164, 169, 173, 177: ‘Brief aan Lycidas wegens myn eerste (tweede) Reize na het Eiland der liefde’ door Tircis; uit *De Patriot*, Amsterdam 1748, nr. 2: ‘Droom, aangaande eene merkwaardige Staatsverandering in het Eiland VRYEKEUR’; uit *De Nederlandsche Spectator*, Leyden 1749-1760, nr. 242: ‘Droom van Vryhart, waarin hy de landen Douleia en Eleutheria doorreisid heeft’; nr. 255: ‘Beschryving van het Koningryk Gryphsna, en der Zeden van deszelfs inwooneren’ door N.A. naar het Spaans (?); nr. 306: ‘Brief van Phileleutherus Dendrologus, of Beschryving van een Boomgemeenebest’; uit *De Nederlandsche Criticus*, Leeuwarden 1750-1751, nr. 68: ‘Extract uit de Reize-Beschryving van Orpheus door Scharaffenland’; uit *De Philanthrope*, Amsteldam 1757-1762, nr. 288: ‘Over den Adel. Reize van eenige Edelluiden naar de Elizeesche Velden; een droom’; nr. 295-296: ‘Reize van Micromegas’ (naar Voltaire).
- 19 Uitvoerige opgave bij Gove, p. 213-214; aan te vullen met Thijssen-Schoute, p. 622-627 en de daar genoemde literatuur; het artikel over Smeeks van H.F. Wijnman in de *Winkler Prins Encyclopaedie*,⁶ dl. XVI (1953), p. 710; Thom. J. de Vries, *Rotat omnia fatum*, Zwolle 1958. Terwijl de auteurs van imaginaire reisverhalen vrijwel nooit melding maken van hun literaire voorgangers, maakt J. Buma in zijn *Reis door de Elizeesche Velden* (Leeuwarden 1753) hierop een uitzondering wanneer hij verklaart: ‘Alle de betoverende bekoorlykheden van deze plaats (De Eliz. Velden) te beschryven, zoude my al zo onmogelyk zyn als een Veritabel plan van het *Utopia* van den Heer Morus, of van het Eiland Krinkekesmus te leveren’ (p. 4-5).
- 20 A.w., p. 634.
- 21 *De Walchersche Robinson* (voortaan afgekort: *WR*), p. 133.
- 22 *WR*, p. 398; en niet 18 jaar als Staverman, p. 99, schrijft.
- 23 *WR*, p. 126.
- 24 *WR*, p. 124.
- 25 *WR*, p. 216.
- 26 *WR*, p. 476.
- 27 *WR*, p. 186.
- 28 *WR*, p. 189.
- 29 *WR*, p. 272.
- 30 Hierop wees reeds Staverman, p. 99. Zie over dit werk L. Gauthier, *Ibn Thofail, sa vie, ses oeuvres*, Paris 1909. Nederl. vert.: *Het leeven van Hai Ebn Yokdhan, in het Arabisch beschreeven door Abu Jaaphar Ebn Tophail, en uit de latijnsche overzettinge van Eduard Pocock A.M. in het Nederduitsch vertaald* (door Joannes Bouwmeester). *Waar in getoond wordt, hoe iemand buiten eenige ommegang met menschen, kan komen tot de kennisse van zich zelve, en van God*, Amsterdam 1672; *De natuurlijke wijsgeer, of het leven van Hai Ebn Jokdan, in het Arabisch beschreven door Abu Jaaphaar Ebn Tophail. Voor dezen uit de latijnsche overzetting van Eduard Pocock A.M. in het Nederduitsch vertaald door S.D.B. En nu op nieuws met de Arabische grondtext vergeleken* (door Adriaan Reland), en met aanmerkingen over eenige duistere plaatsen en spreekwijzen verrijkt, Rotterdam 1701; herdr. in 1721 te Utrecht als *Het wonderlijk en zeldzaam levensgeval van Hai Ebn Jokdan* enz.; over deze vert. Thijssen-Schoute, p. 414-417.
- 31 Op het titelblad heet het eiland *Tirevas*; op p. 165 verschijnt het voor het eerst in de roman, nu als *Terivas*; op p. 170 luidt de naam *Tarivas*.
- 32 Brunner, p. 93.
- 33 *De Haagsche Robinson* (voortaan afgekort: *HR*), p. 114.
- 34 *HR*, p. 165.
- 35 *HR*, p. 116.
- 36 *HR*, p. 170.
- 37 Afgekort: *Altamont*. Buisman vermeldt slechts één vindplaats (KB Den Haag), maar ook de UB Leiden bezit het werk (sign. 2403 D 1-2). Dat De Perponcher de auteur is, blijkt uit het voorkomen van zijn lijfspreuk op het titelblad van dl. II. Zie over schrijver en werk: J. Reijers, *W.E. de Perponcher*, Zutphen 1942, p. 11, 43, 143-156.
- 38 *Altamont* I, p. 176.
- 39 *Altamont* I, p. 299.
- 40 De auteur voelde zelf wel het zwakke van deze kunstgreep getuige zijn noot op p. 334-335: ‘Hoe al wederom een schipbreuk! zulke gestrande scheepen komen den bewooneren van een woest afgeleegen eiland byzonder wel te pas; en den schryveren hunner geschiedenissen meê niet kwalyk.’

- 41 *Altamont* I, p. 358.
- 42 *Altamont* I, p. 371 (cursivering van de auteur).
- 43 *Altamont* I, p. 218.
- 44 *Geschiedenis des Vaderlands* XII, Amsterdam 1839, p. 150.
- 45 H.F. Wijnman in *Project voor een vervolg op het Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, Leiden 1963, p. 39-40. In *Het land der willekeurigen* bevindt zich tegenover p. IV een gravure met het portret van Schasz. Omdat deze afbeelding een hulpmiddel zou kunnen zijn bij de identificatie van de auteur, heb ik het portret hier mede opgenomen.
- 46 A.w., p. 104-105.
- 47 A.w., p. 110.
- 48 A.w., p. 112.
- 49 Zie R.A. Kollewijn, *Bilderdijk, zijn leven en zijn werken* II, Amsterdam 1891, p. 33-36 Moderne bibliothele uitgave in 1963 door de Stichting De Roos te Amsterdam en in 1965 als Kramerpocket door M.J.G. de Jong bij uitg. W. van Hoeve in Den Haag.
- 50 *Briefw. Tydeman* I, Sneek 1866, p. 333.
- 51 *Bilderdijk. Een overzicht van zijn leven en een keuze uit zijn werken*, Kampen 1960, p. 109.
- 52 Een recente vert. van *De wonderbaarlijke avonturen van Baron von Münchhausen* door Godfried Bomans verscheen in 1967 bij Kruseman's uitgeversmaatschappij te 's-Gravenhage.

Bijlage

Lijst van in het Nederlands gepubliceerde imaginaire reisverhalen tot 1813

<i>jaar</i>	<i>titel</i>	<i>herkomst</i>
1. 1553	<i>De Utopie van Thomas Morus</i> , Antwerpen (B 1663) 1a.: ed. Hoorn 1629 (B 1664) 1b.: ed. Rotterdam 1677 (B 1665) 1c.: ed. Amsterdam 1700 (B 1666)	vert. u. h. lat.
2. 1613	<i>De ghenuechlijke, ende seltsame Reyse ofte scheepvaart Luciani</i> , Haarlem (B 1504) 2a.: ed. Antwerpen 1647 (B 1505) 2b.: ed. Amsterdam 1679 in <i>Alle Werken van L.</i> (B 1506)	vert. u. h. gr.
3. 1651	(F. Godwin), <i>Man in de Maen</i> , 2e dr. Amsterdam (B 707) 3a.: ed. Amsterdam 1663 (B 708) 3b.: ed. Amsterdam 1670-71 (B 709) 3c.: ed. Amsterdam 1695 (B 710) 3d.: ed. Amsterdam 1700 (B 711) 3e.: ed. Amsterdam 1718 (B 712)	vert. u. h. eng.
4. 1682	(G. Rollenhagen), <i>Wonderbaarlyke en ongeloofelyke Reizen</i> , Amsterdam (B 1985)	vert. u. h. fr.
5. 1682	(D. Vairasse), <i>Historie der Sevarambes</i> , Amsterdam (B 2290) 5a.: ed. Amsterdam 1701, verm. met G. de Foigny, <i>Nieuwe Reize na het Zuidland door Jaques Sadeur</i> (B 2291)	vert. u. h. fr.
6. 1700	Fénelon, <i>Gevallen van Telemachus</i> , Utrecht-Den Haag (B 557) 6a.: ed. Amsterdam 1715 (B 558) 6b.: ed. Amsterdam 1720 (B 559) 6c.: ed. Rotterdam 1720 = titeluitg. van 6b (B 560) 6d.: ed. Amsterdam 1730 (B 561) 6e.: ed. Amsterdam 1733 (niet in Buisman) ⁵³ 6f.: ed. Rotterdam 1750 (B 562) 6g.: ed. Amsterdam 1763 (niet in Buisman) 6h.: ed. Amsterdam 1770 (B 563)	vert. u. h. fr.
7. na 1701	<i>De Vrije Staat van Geen-Land</i> , Amsterdam (B 2182)	vert. u. h. eng.
8. 1708	H. Smeeks, <i>Krinke Kesmes</i> , Amsterdam (B 2118) 8a.: ed. Amsterdam 1721 (B 2119) 8b.: ed. Amsterdam 1732 (B 2120) 8c.: ed. Amsterdam 1755 (B 2121) 8d.: ed. Amsterdam 1776 (B 2122)	oorspr.
9. 1708	R. Bonhomme, <i>Huwlyks-Eiland</i> , Amsterdam (B 202)	oorspr.

10. 1708 (F.M. Misson) *De gevaarlyke en zeldzame reyzen* vert. u. h. fr.
van den Heere François Leguat, Utrecht (B 1943)
11. 1714 *'t Onbekende nieuwe Apenland*⁵⁴, Amsterdam (B vert.? 40)
12. 1721 D. Defoe, *Robinson Crusoe*, Amsterdam (B 441) vert. u. h. eng.
12a.: andere dr., Amsterdam 1721-22 (B 442)
12b.: ed. Amsterdam 1735-36 (B 443)
12c.: ed. Amsterdam 1752 (B 444)
12d.: ed. Amsterdam-Rotterdam 1791 (B 445)
13. 1727-28 J. Swift, *Gulliver's reize(n)*, 's-Gravenhage (B vert. u. h. eng. 2222)
13a.: ed. Amsterdam 1791 (B 2223)
13b.: ed. Amsterdam 1792 (B 2224)
14. 1728 (Peter Longueville), *De kluizenaar, of de... gevallen van Filip Quarll*, Rotterdam (B 1096) vert. u. h. eng.
14a.: ed. Rotterdam 1752 (B 1097)
14b.: *De Hollandsche Kluizenaar*, Rotterdam 1788; omwerking van 14 (B 1098)
15. 1729-31 S.v. Leeuwen, *Den Hollandschen droomer*, Leiden-Amsterdam (B 1295) oorspr.
16. 1731 (P.F. Guyot Desfontaines), *De Nieuwe Gulliver*, 's-Gravenhage (B 748) vert. u. h. fr.
17. 1733 G.F.V.M., *De Sweedsche Robinson*, Amsterdam (B 699) vert. u. h. du.
17a.: ed. Amsterdam 1757 (B 700)
17b.: ed. Amsterdam 1771 (B 701)
18. 1736 (C.D.L. Rustaing de Saint Jory), *Het nieuw ontdekt Eyland der strydbaaare vrouwen*, Amsterdam (B 2007) vert. u. h. fr.
18a.: zelfde werk onder de titel *Zeldzaame en nooit meer gehoorde Reisbeschryving*, Amsterdam 1739 (B 2008)
19. 1736 Ch. de Fieux de Mouhy, *Lamekis buytengewoone reize*, Amsterdam (B 1672) vert. u. h. fr.
20. 1741 L. Holberg, *Onderaardsche reis van Claas Klim*, 's-Gravenhage (B 903) vert. u. h. lat.
20a.: ed. 's-Gravenhage 1744 (B 904)
20b.: ed. 's-Gravenhage 1761 (B 905)
20c.: ed. Amsterdam 1778 (B 906)
21. 1748 (J. Kirkby), *Het vermogen en de uitgebreidheid van 's Menschen verstand* vertoont in 't ongemeen geval van Automathes, Amsterdam (B 1067) vert. u. h. eng.
22. 1752 Philopater, *Nieuwe weereld of republyk der Liefde*, oorspr.? Groningen (B 1807)

23. 1752 *De Walchersche Robinson*, Rotterdam (B 1979) oorspr.
23a.: 2e dr. Rotterdam z.j. (\pm 1790) (B 1980)
24. 1753 J. Buma, *Reis door de Elizeesche velden*, oorspr.
Leeuwarden (B 316)
25. 1756 *De berugte land- en zee-heldin, of de wonderbare* vert. u. h. eng.
levensgevallen van Anne Blound, Amsterdam (B
1263)
26. 1756 P.L. Kersteman, *De Vrouwelyke Cartouche*, oorspr.
's-Hertogenbosch (B 1047)
27. 1758 *De Haagsche Robinson*, Alkmaar (B 1976) oorspr.
28. 1759 A.G. 1. m., *De wonderlyke reisgevallen van Maria* oorspr.?
Kinkons, Harlingen, bij Bouwe Schiere (B 12)
28a.: zelfde pl. en j., bij Volkert van der Plaats (B
13)
29. 1760 Th. Stretser, *Nieuwe Beschryving van Merr - land*, vert. u. h. eng.
z.p. (B 148)
30. 1764 (P.B.S. von Schütz), *Het gelukkigste eiland*, vert. u. h. du.
Amsterdam (B 2090)
30a.: ed. Amsterdam 1776 (B 2091)
30b.: ed. Amsterdam 1809 (B 2092)
31. 1770 *Gevallen van den Heer Curieux*, Amsterdam (B vert.?
676)
31a.: *Merkwaardige en zonderlinge reizen... door
den Heere Curieux*, Amsterdam \pm 1775 (B 677)
31b.: *De avontuurlijke reizen van Pierre Curieux*,
z.p., 1782 (B 678)
32. 1775 (W.E. de Perponcher), *Rhapsodiën of het leeven* oorspr.
van Altamont, Utrecht (B 1783)
33. 1780-81 J.A. Schasz, *Reize door het Wonderland*, oorspr.
Amsterdam (B 885)
33a.: zelfde werk onder de titel *Reize door Dirk
Denker*, z.p. 1790 (B 886)
34. 1786 *De Engelsche Candide*, 's-Gravenhage (B 342) vert. u. h. eng.
35. 1788 J.A. Schasz, *Reize door het Aapenland*, z.p. (B oorspr.
887)
36. 1789 J.A. Schasz, *Het land der willekeurigen*, z.p. (B oorspr.
888)
37. 1790 (R.E. Raspe), *De verrezen Gulliver; behelzende* vert. u. h. eng.
*de zonderlinge reizen en avonturen, van den
Baron van Munchhausen*, Huaheine (vals adres);
(B 1894)
37a.: ed. Amsterdam 1827 (B 1895)
38. 1790 J.A. Schasz, *Reize door het land der vrijwillige* oorspr.
slaaven, z.p. (B 889)

39.	1791	<i>Het land der Bedrogenen</i> , z.p. (B 890)	vert. u. h. du.
40.	1805	(J.J. Brückner), <i>Reizen door de Paleizen der Vreugde en Verblijven der Welvaart</i> , Haarlem (B 300)	oorspr.
41.	1813	(W. Bilderdijk), <i>Kort Verhaal van eene Aanmerkelijke Luchtreis en nieuwe Planeetontdekking</i> , Groningen (B 172)	oorspr.

Toelichting:

Achter de, verkorte, titel staat telkens het corresponderend nummer uit de bibliografie van Buisman, afgekort als B.

Eindnoten:

- 53 Cf. H.G. Martin, *Fénelon en Hollande*, Amsterdam 1928, p. 192 vv.
- 54 Alleen aanwezig in de bibliotheek van de Heer M. Buisman te Ede (Gld.), die zo vriendelijk was mij iets over de inhoud mee te delen. De hoofdpersoon tracht op te stijgen naar de zon met behulp van flessen morgendauw; hij valt echter in zee, wordt ingeslikt door een vis en op een onbekend eiland uitgespuwd waar hij onder de daar levende apen terechtkomt. Er bestaat geen relatie met de *Reize door het Aapenland* van Schasz (br. van 4.11.1968).

Bibliografie

Algemeen (voor een eerste oriëntatie)

Percy G. Adams, *Travellers and Travel Liars 1660-1800*, Berkeley-Los Angeles 1962.

Geoffroy Atkinson, *The Extraordinary Voyage in French Literature before 1700*, New York 1920.

idem, *The Extraordinary Voyage in French Literature from 1700 to 1720*, Paris 1922.

Horst Brunner, *Die poetische Insel. Inseln und Inselvorstellungen in der deutschen Literatur*, Stuttgart 1967.

D. Burger, *Over boekillustratie van fantastische reisverhalen*, in: Handelingen van het Tweede Wetenschappelijk Vlaamsch Congres voor Boek- en Bibliotheekwezen, Gent 1933, p. 139-147.

Paul Cornelius, *Languages in seventeenth- and early eighteenth-Century Imaginary Voyages*, Genève 1965.

R. Falke, *Versuch einer Bibliographie der Utopien*, in: Romanistisches Jahrbuch 6 (1953/54), p. 92-109.

Philip Babcock Gove, *The Imaginary Voyage in Prose Fiction. A History of its Criticism and a Guide for its Study, with an annotated Check List of 215*

Imaginary Voyages from 1700 to 1800,² London 1961 (eerste druk 1941).

Majorie Nicolson, *Cosmic Voyages*, in: A Journal of English Literary History VII (1940), p. 83-107.

Émile Pons, *'Le Voyage' genre littéraire au XVIIIe siècle*, in: Bulletin de la faculté des lettres de Strasbourg IV (1925/26), p. 97-101; 144-149; 201-207.

K. Reichert, *Utopie und Staatsroman. Ein Forschungsbericht*, in: Deutsche Vierteljahrsschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte 39 (1965), p. 259-287.

H. Ullrich, *Robinson und die Robinsonaden. Bibliographie, Geschichte, Kritik. Teil 1: Bibliographie*, Weimar 1898.

Nicolaas van Wijngaarden, *Les Odyssées philosophiques en France entre 1616 et 1789*, Haarlem 1932.

Nederland

Jan ten Brink, *De Haagsche Robinson*, in: *Verspreide Letterkundige Opstellen van het jaar 1888* II, Den Haag 1889, p. 9-20.

idem, over dezelfde roman in *Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift* van juli 1893, p. 105-108.

M. Buisman J.Fzn., *Populaire prozaschrijvers van 1600 tot 1815. Romans, novellen, verhalen, levensbeschrijvingen, arcadia's, sprookjes. Alfabëtische naamljst*, Amsterdam z.j. (1960).

A.C. Kruseman, *Aanteekeningen betreffende den boekhandel van Noord-Nederland in de 17e en 18e eeuw*, Amsterdam 1893, p. 170-171.

Nederlandsche letterkunde - Populaire prozaschrijvers der XVIIe en XVIIIe eeuw, Amsterdam, Frederik Muller & Cie, 1893; verkoopcatalogus.
Léon Polak, *Vordefoeschen Robinsonaden in den Nederlanden*, in:
Germanisch-Romanische Monatschrift VI (1914), p. 304-307.
J. Prinsen, *De roman in de 18e eeuw in West-Europa*, Groningen 1925.
Catalogus van een zeer belangrijke verzameling fraaie en zeldzame boeken der

16e-18e eeuw zijnde het eerste (tweede) gedeelte der bibliotheek van wijlen J.F.M. Scheepers te Rotterdam, Utrecht, J.L. Beijers 1947, 2 dln.; dl. II bevat de populaire prozaschrijvers.

G.D.J. Schotel, *Vaderlandsche volksboeken en volksprookjes van de vroegste tijden tot het einde der 18e eeuw II*, Haarlem 1874.

W.H. Staverman, *Robinson Crusoe in Nederland. Een bijdrage tot de geschiedenis van den roman in de XVIIIe eeuw*, Groningen 1907.

idem, *Robinson Crusoe in Holland; on the Two Hundredth Anniversary of the Death of Daniel Defoe*, in: *English Studies* 13 (1931), p. 49-58.

C. Louise Thijssen-Schoute, *Nederlands Cartesianisme*, Amsterdam 1954, p. 622-642.

P.A. Tiele, *Mémoire bibliographique sur les journaux des navigateurs néerlandais*, Amsterdam 1867.

Nederlandsche letterkunde - Populaire prozaschrijvers der XVIIe en XVIIIe eeuw. Te koop bij R.W.P. de Vries, Amsterdam 1907.

Verzameling F.G. Waller. Catalogus van Nederlandsche en Vlaamsche populaire boeken. Uit de nagelaten gegevens bewerkt door Emma Dronckers, 's-Gravenhage 1936.

Voyages; The Library of the late J.F.L. De Balbian Verster. Veilingcatalogus Menno Hertzberger, Amsterdam, 13 mei 1958.